

“Ik zal U thans wederom bezighouden met ons Vaderland”.

Over nationalistische retoriek in de vroegmoderne oorlogsliteratuur

Bacheloreindwerkstuk

Nederlandse taal en cultuur

Eline de Clercq

4089324

26 april 2019

Eerste lezer: prof. dr. A.S.Q. Visser

Tweede lezer: dr. N. Geerdink

Universiteit Utrecht

Samenvatting

In 1781 spreekt Daniel Deutz zijn lofrede op de Leidse burgemeester Pieter Adriaanszoon van der Werff uit tijdens een vergadering van het patriottisch genootschap Concordia et Libertate. De redevoering van Deutz gaat over de heldenrol die voor Van der Werff weggelegd is tijdens het Beleg van Leiden. Deze lofrede voldoet aan de klassieke retorische principes voor stofvinding, ordening en stijl. Opvallend is dat de redevoering de structuur van een lofrede heeft, maar ook eigenschappen bezit die kenmerkend zijn voor een politieke redevoering. 200 jaar na het Leids Ontzet blijkt deze historische gebeurtenis nog een bron van inspiratie voor politieke doeleinden. Het politieke aspect van deze redevoering laat zijn oorsprong vinden in het conflict tussen patriotten en de prinsgezinden. De redevoering van Deutz is hiermee te plaatsen in de traditie van vroegmoderne oorlogsliteratuur. Illustratief hiervoor zijn de nationale beelden en symbolen die de redevoering rijk is. Bovendien presenteert Deutz verschillende identiteiten en vijandbeelden. Kenmerkend hiervoor is het veelvuldig gebruik van de inclusieve-wij vorm. Drie belangrijke contrastwerkingen in deze lofrede berusten op de tegenstellingen tussen Hollanders en Spanjaarden, 'wij' en 'zij', patriotten en orangisten. Het creëren van een gedeeld historisch besef door middel van rituelen, verhalen en mythes is een drijvende kracht achter de opkomst van het moderne nationalisme. Deze bron kan op microniveau een nieuw inzicht verschaffen in de opkomst van het moderne nationalisme dat aan de wieg heeft gestaan van de eenwording Nederland. In dit licht is de functie van de verheerlijking van burgemeester Van der Werff te verklaren. Vandaag de dag worden historische gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog nog steeds op hedendaagse voorvallen of ontwikkelingen betrokken om de overeenkomsten tussen toen en nu te benadrukken.

Trefwoorden: vroegmoderne Nederlandse letterkunde - oorlogsliteratuur - klassieke retorica - lofrede - retorische analyse - genootschappelijkheid - 18^e eeuw - Tachtigjarige Oorlog - identiteit - nationalisme

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 4-6
<hr/>	
Hoofdstuk 1: Vorm	p. 7-14
1.1 Inleiding	p. 7
1.2 Genre van de klassieke lofrede	p. 7-10
1.3 Retorische analyse	p. 10-13
1.4 Functies van de literaire vormkeuze	p. 13-14
<hr/>	
Hoofdstuk 2: Identiteit	p. 15-22
2.1 Inleiding	p. 15
2.2 Namens Concordia et Libertate	p. 15-17
2.3 Over nationale beelden, symbolen, helden & vijanden	p. 17-21
2.4 Voor Mijne Heeren	p. 21-22
<hr/>	
Hoofdstuk 3: Herinnering	p. 24-27
3.1 Inleiding	p. 24
3.2 Context	p. 24-25
3.3 Het uitvinden van tradities	p. 25-27
3.4 Belofte & waarschuwing	p. 27
<hr/>	
Besluit	p. 28-29
<hr/>	
Discussie	p. 30
<hr/>	
Geraadpleegde literatuur	p. 31-32
<hr/>	
Bijlagen	p. 32

Inleiding

Beeldvorming is van alle tijden. Achter de woorden die we horen of lezen kan veel meer schuilgaan dan we in eerste, of misschien zelfs in tweede instantie kunnen bevatten. Omdat de boodschap in veel media zelden neutraal is, is het zinvol een instrumentarium te beheersen om die boodschap mee te achterhalen of ontleden. Moderne argumentatieanalysemethoden en taalhandelingstheorieën bieden dat instrumentarium. Ook de leer van de klassieke retorica, die vaak aan modernere theorieën ten grondslag ligt, levert waardevolle inzichten in overtuigingstechnieken op. Alle media die verhalen vertellen kunnen tot doel hebben een lezer of toehoorder van iets te overtuigen. Verhalen roepen namelijk emoties op die onze opinies kunnen beïnvloeden.¹

In deze scriptie onderzoek ik een negenentwintig pagina's tellende redevoering uit het stadsarchief van Leiden. De redevoering '*Lofreede van Pieter Adriaansz. van der Werff, Raad en Burgemeester der stad Leyden*'² is opgesteld door Daniel Deutz. Op 30 oktober 1781 sprak Deutz de redevoering uit tijdens een vergadering van een Amsterdams genootschap dat in 1748 is opgericht onder de zinsspreuk 'Concordia et Libertate'.

De redevoering is een lofrede op Pieter Adriaanszoon van der Werff die tijdens het Beleg van Leiden (eind oktober 1574- 3 oktober 1575) burgemeester was. Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog³ is de stad Leiden belegerd geweest door soldaten onder het gezag van de hertog van Alva, die door de vorst Filips II naar de Republiek was gestuurd. In deze geschiedenis is voor burgemeester Van der Werff een heldenrol weggelegd, maar waarom is het uitmeten van die glansrol 200 jaar na dato nog relevant? Oftewel; welke functie heeft de verheerlijking van de historische figuur Pieter Adriaansz. van der Werff in deze 18^e-eeuwse lofrede?

¹ Hoeken, H., Sinkeldam, J. "The Role of Identification and Perception of Just Outcome in Evoking Emotions in Narrative Persuasion", *Journal of Communication* 64, nr. 5. 2014. p.935. <https://doi.org/10.1111/jcom.12114>. Geraadpleegd op: 25-1-2019.

² Zie bijlage 1. *Lofreede van Pieter Adriaansz. van der Werff, Raad en Burgemeester der stad Leyden*. Handschrift. archiefnr. LB 2250. Regionaal Archief Leiden.

³ De Tachtigjarige Oorlog was een gewapend conflict dat vaak geframed wordt als een oorlog tussen de Spanjaarden en de Hollanders maar in feite meer een burgeroorlog dan een strijd tussen aparte naties was. Nederland bestond immers nog niet, evenals andere staats- & natievormen die pas ontstaan zijn in de 19^e eeuw.

In de tweede helft van de 18^e eeuw wordt het politieke debat steeds meer een publiek debat dankzij politiek drukwerk dat op grote schaal verspreid kon worden.⁴ Er ontstaat een revolutionaire beweging van ontevreden burgers die omstreeks 1780 steeds invloedrijker wordt in de Republiek. De aanhangers van deze beweging heten patriotten⁵. Patriotten streven ernaar dat de lokale en provinciale macht worden overgedragen aan vertegenwoordigers van het volk⁶. Indertijd is de macht in de Republiek in handen van de stadhouder Willem V, afstammeling van Willem van Oranje. De patriotten zetten zich af tegen zijn aanhangers, de prinsgezinden of orangisten genaamd.

Naast het publieke debat, ontstaat in de loop van de 18^e eeuw ook ‘het literaire veld’. De totstandkoming en verspreiding van literatuur krijgt een minder persoonlijk, incidenteel of toevallig karakter. Een ontwikkeling die daar een bijdrage aan levert is het ontstaan van genootschappen. Genootschappen zijn formele samenwerkingsverbanden die zich bezighouden met wetenschappelijk onderzoek, culturele activiteiten of maatschappelijke ontwikkelingen.⁷ De voorgenoemde veranderingen in de samenleving zorgen voor de totstandkoming van het publieke debat en het literaire veld. Tegen de achtergrond van deze gebeurtenissen schrijft Deutz zijn lofrede op burgemeester Van der Werff.

De lofrede uit het Regionaal Archief in Leiden is een onontsloten bron die ik in de onderzoekstraditie van vroegmoderne oorlogsliteratuur wil plaatsen. Er bestond tot voorkort geen digitaal afschrift van dit handschrift. Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant omdat deze redevoering een nieuw inzicht in de pluriforme industrie op het gebied van vroegmoderne oorlogsliteratuur kan geven. Daarmee is deze scriptie een verrijking van literatuurhistorisch onderzoek naar vroegmoderne oorlogsliteratuur.

⁴ Kloek, J., Mijnhardt, W. *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Nederlandse cultuur in Europese context, 2). Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001. p.27.

⁵ Vgl. Latijn: patria; vaderland.

⁶ Kloek & Mijnhardt, 2001. p.28.

⁷ Leemans, Inger, G.J. Johannes, en J.J. Kloek. *Worm en donder : geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek*. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur ; [dl. 4]. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2013. p.311.

Daarnaast kan de bron van dit onderzoek, als voorbeeld van vroegmoderne oorlogsliteratuur, op microniveau een nieuw inzicht verschaffen in de opkomst van modern nationalisme dat aan de wieg heeft gestaan van Nederland als natie.

Ik onderzoek een historische vorm van een fenomeen dat nog steeds bestaat. Niet zelden worden historische gebeurtenissen op hedendaagse voorvallen of ontwikkelingen betrokken om de gelijkenissen te accentueren.

De verheerlijking van helden en hun oorlogsprestaties is kenmerkend voor oorlogsliteratuur uit de vroegmoderne tijd.⁸ Ik wil de lofrede van Daniel Deutz in de traditie van vroegmoderne oorlogsliteratuur plaatsen om de functie van de lofrede te duiden. Dat zal ik doen aan de hand van drie pijlers, die als fundamenteel voor het fenomeen oorlogsliteratuur worden beschouwd. Die drie pijlers zijn: vorm, identiteit en herinnering.⁹

Allereerst volgt een bespreking van de vorm van dit literaire werk waarbij ik aandacht zal besteden aan de Klassieke voorschriften voor de stof, ordening en stijl van een lofrede. Daarop zal ik de identiteiten; vijandbeelden, zelfbeelden en emoties die het werk (veelal middels stijlfiguren en metaforen) oproept uiteenzetten. Ten slotte zal ik de pijler herinnering behandelen door de lofrede contextueel duiden en de eigentijdse boodschap die in de redevoering verweven is op de voorgrond zetten. De redevoering maakt namelijk aanspraak op een geconstrueerd collectief geheugen en functioneert vandaag de dag als een bouwsteen van datzelfde collectieve geheugen. Het creëren van een gedeeld historisch besef door middel van rituelen, verhalen en mythes, vormt een van de drijvende krachten achter de opkomst van het moderne nationalisme.¹⁰ In dit licht zal ik de functie van de verheerlijking van Van der Werff duiden. Er volgt een samenvattend besluit en eventuele suggesties voor vervolgonderzoek zal ik bespreken in de discussie.

⁸ Jensen, L., Geerdink, N., *Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd: vorm, identiteit en herinnering*. Hilversum: Verloren, 2013. p.8-9.

⁹ Jensen & Geerdink, 2013. p.8.

¹⁰ Hobsbawm, E. "Introduction: Inventing Traditions", in *The Invention of Tradition*, onder redactie van Eric Hobsbawm en Terence Ranger, Canto Classics. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. p.1. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107295636.001>. Geraadpleegd op: 21-1-2019.

Hoofdstuk 1: Vorm

1.1 Inleiding

Vroegmoderne oorlogsliteratuur kent vele verschillende verschijningsvormen. De gekozen vorm zegt iets over de inhoud van het werk. De klassieke retorica was in de vroegmoderne tijd een bron van inspiratie voor schrijvers.¹¹ In dit hoofdstuk volgen drie korte besprekingen van de klassieke voorschriften voor de stofvinding, ordening en stijl van een lofrede, aan de hand van de eerste drie klassieke taken van de redenaar.¹² Deze voorschriften zullen worden gebruikt voor de retorische analyse van de lofrede. Aan de hand van deze retorische analyse is het mogelijk de verschillende functies van deze literaire vormkeuze te verklaren. De vier belangrijkste functies van literaire vormgeving in de vroegmoderne tijd zijn de persuasieve functie, de samenbindende functie, de vermaaksfunctie, en de verhullende functie.¹³

1.2 Genre van de klassieke lofrede

De vijf klassieke taken van de redenaar zijn stofvinding, ordening, verwoording, de memorisering van de tekst en de voordracht.¹⁴ Naar de impact van Deutz' lofrede op het geheugen van de toehoorders kunnen we slechts gissen. De twee volgende hoofdstukken maken wel inzichtelijk hoe de thematiek van deze lofrede past binnen een traditie van literatuur met een identiteitsvormende werking. Die literatuur maakt aanspraak op 'het collectieve geheugen'. 200 jaar na dato is het haast onmogelijk iets te zeggen over Deutz zijn mondelinge voordracht. Er zijn wel onderstrepingen en verschillende lettergroottes in het handschrift die vermoedelijk dienen om nadruk geven maar of dat tijdens de voordracht ook gebeurd is blijft onbekend. Tenzij we dagboeken van zijn publiek zouden raadplegen of recensenten toevalligerwijs iets over zijn voordracht genoteerd zouden hebben.

¹¹ Blaak, J. *Geletterde levens: Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2004. p.65.

¹² Leeman, A.D. & Braet, A. *Klassieke retorica: haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987. p.49-50.

¹³ Jensen & Geerdink, 2013. p.11.

¹⁴ Leeman & Braet, 1987. p.52.

De mondelinge voordracht en de memorisering van deze lofrede komen beide, voor zover het doen van feitelijke uitspraken mogelijk is, aan bod in de volgende twee hoofdstukken. In dit hoofdstuk zal ik me concentreren op de retorische aspecten die in de bron¹⁵ van deze scriptie besloten liggen, de stofvinding, de ordening en de verwoording.

Het genre van de lofrede gaat terug tot in de klassieke oudheid. In Cicero's *Rhethorica ad Herennium* staan een aantal subcategorieën die de redenaar kan langlopen om stof voor zijn lofuiting te vinden. De belangrijkste zijn respectievelijk: afkomst, opleiding, rijkdom, vriendschappen; snelheid, kracht, gezondheid; wijsheid rechtvaardigheid en moed. De eerste vier beschrijven de uiterlijke omstandigheden, de daaropvolgende drie beschrijven de lichamelijke eigenschappen en de laatste drie de geestelijke vermogens van het subject.¹⁶ Een lofrede wordt gehouden in een gelegenheidssituatie en dient meestal om iemand te prijzen danwel te herinneren (vaak gaat dit hand in hand met prijzen). Het standpunt dat de lofredenaar dient te vertolken is: de besprokene is lovenswaardig (heeft lovenswaardige eigenschappen en/of heeft zich lovenswaardig gedragen). De toehoorders van een lofrede vragen het zich in dit soort situaties gewoonlijk niet af of ze overtuigd zijn geraakt van de juistheid van het ingenomen standpunt.¹⁷ Een tegenpleiter verschijnt nimmer ten tonele. Net als in een juridisch rede staat de beoordeling van iemands daden centraal in een lofrede. Allereest moet vast komen te staan of bepaalde daden daadwerkelijk door deze persoon verricht zijn. Vervolgens moeten die daden in kwestie ook beantwoorden aan dat wat lovenswaardig gevonden wordt. Bovendien zijn er omstandigheden die de beoordeling van de daad beïnvloeden, of zoals Deutz in zijn lofrede stelt: "*Hoe sterker worstelingen, hoe luisterrijker overwinning!*"¹⁸

Waar we het ideaalmodel voor de ordening van een klassieke lofrede volgen zien we dat er een grote parallellie met juridische pleitredes bestaat. In de Klassieken staat de gerechtelijke rede model voor andere soorten toespraken.¹⁹

¹⁵ Zie bijlage 1.

¹⁶ Leeman & Braet, 1987. p.90.

¹⁷ Antoine Braet, *Retorische kritiek: overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: SDU, 2007. p.32.

¹⁸ Zie bijlage 2. p.7, r.128-129.

¹⁹ Braet, 2007. p.32.

Hermagoras' standaardordering van het klassieke strafpleidooi heeft tot doel een helder en zo overtuigend mogelijk betoog uiteen te zetten. Ieder afzonderlijk deel van het betoog heeft een andere functie. Het *exordium*, oftewel de inleiding, dient de aandacht van de lezer of toehoorder te trekken om begrip mogelijk te maken en hem of haar welwillend te stemmen voor datgene dat de schrijver of spreker zal vertellen.

Op het *exordium* volgt de *narratio*, een chronologische behandeling van wie, wat, wanneer en hoe, als ware het een verhaal. De *propositio*, oftewel stellingname, gaat vooraf aan de *partitio*, een aankondigende indeling van de argumentatie. Waarna de *argumentatio*, argumentatie, uiteenvalt in de *confirmatio* en de *refutatio*. De *confirmatio* is de bewijsvoering voor het hoofdstandpunt, de *refutatio* is de weerlegging daarvan door de tegenpartij. Waar het de gelegenheidsrede betreft gaan de *narratio* en de *argumentatio* vaak hand in hand.²⁰ De *digressio* biedt ruimte tot uitweiding die los mag staan van de specifieke zaak die de rest van het betoog behandelt. Uiteindelijk volgt de *peroratio*, het slot, waarin ruimte is voor een recapitulatie van het standpunt en de argumentatie en haar indeling.²¹

Vinding en ordening zonder verwoording zijn volgens Quintilianus 'als een zwaard dat voortdurend in de schede gehouden wordt.'²² De klassieke retorica schrijft vier stijldeugden voor, te weten; correctheid, duidelijkheid, aantrekkelijkheid en passendheid.²³ Correctheid onderscheidt zich van de andere vier stijldeugden omdat zij een absolute eis is die niet is af te stemmen op het publiek. Woordgebruik en zinsopbouw moeten foutloos zijn omdat incorrect taalgebruik afbreuk doet aan het *ethos* van de redenaar. Duidelijkheid en aantrekkelijkheid kunnen elkaar in de weg staan.²⁴ Duidelijkheid is nodig om begrepen te worden, aantrekkelijkheid spreekt tot de verbeelding van de lezer. Een op het publiek afgestemde balans tussen beide resulteert in een optimaal retorisch effect. Een formulering is passend wanneer deze in de context past, bij het deel van de rede en het genre van de rede past, en aansluit bij het stijlniveau van de rede.

²⁰ Braet, 2007. p.83.

²¹ Braet, 2007. p.71.

²² Leeman & Braet, 1987. p.98.

²³ Braet, 2007. p.90-100.

²⁴ Braet, 2007. p.93.

Dit laatste wil zeggen dat onderwerp, publiek en gelegenheid het niveau ondersteunen. In de klassieke retorica worden ook nog drie verschillende niveaus van stijl van elkaar onderscheiden. Elk van deze niveaus heeft zijn eigen functie; de lage stijl is geschikt om te informeren, de middenstijl is geschikt om te vermaken en de hoge stijl is geschikt om te emotioneren.²⁵

1.3 Retorische analyse

Dat Deutz op de hoogte was van Cicero geeft hij aan zijn luisteraar te kennen door zijn naam quasi achteloos in de *narratio* te laten vallen.²⁶ Hier bevestigt Deutz zijn kennis van de klassieken. Dat is goed voor zijn ethos en bovendien een verwijzing naar de inspiratiebron van zijn vormkeuze. De inhoud, ordening en verwoording van de gevonden stof in deze lofrede geschieden namelijk naar klassieke voorschriften. Dit retorische overzicht is opgesteld naar de ordening van de redevoering.

De redevoering opent met het *exordium*²⁷. Na een opening die erop gericht is de aandacht van de toehoorder te trekken, introduceert Deutz de historische figuur die hij in deze lofrede zal prijzen. Wanneer Deutz begint over Van der Werff zijn afkomst vangt de *narratio*²⁸ aan.

De niet al te goede afkomst van Van der Werff, is een mooi voorbeeld van amplificatie. Amplificatie is een stijltechniek waarbij meestal verscheidene stijlfiguren tegelijk worden gebruikt om een nadrukkelijke, vaak partijdige, voorstelling van zaken of personen te geven.²⁹ Ondanks dat Van der Werff zijn vader jong verloor en hij niet afkomstig was uit hogere sociale regionen, heeft hij toch wat van zijn leven gemaakt. De omstandigheden waarin Van der Werff verkeerde maken zijn daden des te lovenswaardiger. Van der Werff's gebrek aan opleiding wordt verhuld in een passage waarin Deutz stelt dat hij geschoold is aan de *Schoole der Tegenspoeden*.³⁰

²⁵ Breat, 2007. p.120-121.

²⁶ Zie bijlage 2. p.36, r.946.

²⁷ Zie bijlage 2. p.3-6, r.1-100.

²⁸ Zie bijlage 2. p.6-17 & p.23-36, r.101-421 & 583-962.

²⁹ Braet, 2007. p.106.

³⁰ Zie bijlage 2. p.11, r.226-237.

Over de rijkdommen van de burgemeester wordt haast niets gezegd. Zijn deugdelijkheid wordt luister bij gezet door te benadrukken hoe vaak Van der Werff het geld dat hem aangeboden werd weigerde. Aan vriendschappen besteedt Deutz geen aandacht. Wel noemt hij verschillende plaatsen die Van der Werff bezocht en bespreekt met wie hij hier in contact is geweest. Dit deel van de *narratio* heeft tot doel de diplomatieke kwaliteiten van Van der Werff voor het voetlicht te brengen.

De *argumentatio*³¹ is in deze redevoering als het ware ingekapseld door de *narratio*. Voordat de vertelling aanvangt bij het burgemeesterschap Van der Werff, richt Deutz zich tot zijn publiek:

”Hier boven zijn zes verëischtens opgeteld, die wij zeiden, dat behoorden, gevonden te worden bij zulk eenen; die deze gewigtigen last wel zouden waarnemen. Laat ons thans door de voorbeelden zelve kortelijk aantonen, dat dezelve waarlijk in van der Werf bij een zijn geweest.”

Dit deel van de redevoering is te interpreteren als een *partitio*³² die voorafgaat aan een *argumentatio* waarbij de *confirmatio*,³³ ofwel bewijsvoering, puntsgewijs uiteengezet is. Achtereenvolgens bespreekt Deutz de zes vereisten die iemand van de statuur van Van der Werff wel moest bezitten. Zijn kennis van zaken, zijn bekwaamheid in het doen van diplomatieke voorstellen, zijn voorzichtigheid in het nemen van besluiten, zijn liefde voor het vaderland, zijn stoutmoedigheid, en zijn rust ten aanzien van aanvallen worden alle zes behandeld aan de hand van een voorbeeld. Na deze *argumentatio* gaat de *narratio* verder.

Er volgt een uiteenzetting over het burgemeesterschap van Van der Werff in Leiden. De passage die het meest tot de verbeelding spreekt is die waarin de burgemeester zijn eigen lichaam wil offeren aan de hongerige inwoners van de belegerde stad.³⁴ Deutz spreekt zijn publiek hier aan alsof hij zelf Van der Werff is.

³¹ Zie bijlage 2, p.18-23, r.429-582.

³² Zie bijlage 2. p.17. r.422-428.

³³ Zie bijlage 2. p.18-23. r.429-582.

³⁴ Zie bijlage 2, p.32, r.840-848.

Op de *narratio* volgt de *digressio*. De *digressio*³⁵ is een uitweiding over het leven van Van der Werff na het Leids Ontzet. Zijn dood wordt besproken en verschillende gedenktekens aan Van der Werff worden aangehaald. Deutz sluit af met de *peroratio*³⁶ waarin hij nog één maal het doel van zijn redevoering duidelijk herhaalt:

” Wat mij betreft, indachtig aan die heilzame les: Leerlingen wekken: Maar Voorbeelden trekken. heb ik deze thans verhandelde stoffen boven anderen uitgekoozen, om zelfs daardoor ter moedige Vaderlandsliefde te worden aangespoord.”

Hieruit blijkt dat deze redevoering, ondanks de klassieke kenmerken van een lofrede heeft, ook kenmerken van een politieke redevoering bevat. De toehoorder wordt niet alleen overtuigd van de deugdelijkheid van de Leidse burgemeester, maar ook door Deutz aangespoord zelf zo dapper en edelmoedig te zijn als Van der Werff was. Ook wanneer men in opstand moet komen tegen het establishment; zoals Van der Werff dat volgens Deutz deed.³⁷ Dit is een voorbeeld van de politieke boodschap in Deutz' lofrede.

De *elocutio*, ofwel verwoording van het gevondene, volgt de hoge stijl. Daarmee schaarde de redevoering zich wederom meer in het straatje van de politieke redevoeringen. Een redevoering die slechts tot het vermaak van het publiek dient, de gelegenheidsrede, moet vooral aantrekkelijk zijn en zou minder tot een bepaalde keuze aansporen dan de rede van Deutz doet. Deze rede voldoet aan de stijleugden duidelijkheid en correctheid. De redevoering is nauwkeurig opgetekend en Deutz zijn 18^e-eeuwse publiek zal de inhoud van zijn redevoering begrepen hebben. Het veelvuldig gebruik van meeslepende stijlfiguren (zoals retorische, triclons, alliteraties en exclamaties) en nadrukkelijke metaforen draagt bij aan de aantrekkelijkheid van de lofrede en past bij de hoge stijl. De snelheid, kracht en gezondheid van Van der Werff worden minder uitgebreid besproken dan zijn geestelijke vermogens.

³⁵ Zie bijlage 2. p.36-39, r.963-1058.

³⁶ Zie bijlage 2. p.39-41. r.1058-1110.

³⁷ Zie bijlage 2. p.27-28, r.701-734.

Voor het voorbeeld dat Deutz zijn toehoorders wil voorschotelen zijn de wijsheid, rechtvaardigheid en moed van Van der Werff namelijk belangrijker dan zijn lichamelijke eigenschappen. De uiteenzetting en beoordeling van het leven en de daden van Van der Werff staan in deze lofrede centraal.

Die daden beantwoorden aan dat wat lovenswaardig geacht wordt door het publiek. Bij een dergelijk oordeel wordt onvermijdelijk een beroep gedaan op meer of minder subjectieve waarden en normen van de luisteraar. De belangrijkste taak van Deutz als lofredenaar was niet zozeer het aantonen dat Van der Werff de heldendaden waarover hij spreekt ook daadwerkelijk verricht heeft. De toehoorders nemen dat graag aan op gezag van de spreker. Daarom is het van belang dat Deutz zichzelf als gezaghebbend spreker presenteert. Dat doet hij onder andere met zijn stijl en bijvoorbeeld door te wijzen op onderzoek dat hij gedaan heeft in “echte stukken”.³⁸ Maar ook door dichters te citeren, zijn kennis van de Klassieken te benadrukken en de tekst van bepaalde gedenktekens aan te halen. In deze lofrede spelen de omstandigheden die de beoordeling van de daad beïnvloeden een belangrijke rol.

1.4 Functies van de literaire vormgeving

In de vroegmoderne tijd zijn de persuasieve-, de samenbindende-, de verhullende- en de vermaaksfunctie de vier belangrijkste functies van literaire vormgeving.³⁹ Hieronder is weergegeven in hoeverre de lofrede op Van der Werff tegemoetkomt aan deze verschillende functies. De retorische analyse uit de voorgaande paragraaf is het uitgangspunt dit overzicht.

Een redevoering heeft altijd als voornaamste doel de toehoorders van een bepaald iets te overtuigen. De persuasieve functie van dit werk ligt dus besloten in haar vorm: een lofrede.

De samenbindende functie van deze redevoering wordt het meest duidelijk in het gebruik van de inclusieve ‘wij’-vorm. Er zijn echter ook andere stijlmiddelen waarmee Deutz met zijn lofrede aan de samenbindende functie van literatuur gehoor geeft.⁴⁰

³⁸ Zie bijlage 2. p.5, r.72.

³⁹ Jensen & Geerdink, 2013. p.11.

⁴⁰ Zie hoofdstuk 2.

Bijvoorbeeld het feit dat deze redevoering door Deutz is voorgedragen en dus een orale functie had. Bovendien werd deze redevoering in een collectief verband werd gepercipieerd.⁴¹ De genootschapscultuur is hier een belangrijke achtergrond voor de samenbindende functie. Deutz hoeft zijn patriottistisch gedachtegoed in deze redevoering, voor dit gezelschap in ieder geval, niet te verhullen. Toch doet hij dat enigszins, door zijn politieke aspiraties niet in een politieke redevoering maar middels deze lofredede te ventileren. De lof op Van der Werff dient enerzijds als dekmantel en anderzijds als historische rechtvaardiging voor het patriottische gedachtegoed. De genootschappelijke context van deze redevoering ligt mogelijk ook aan de keuze voor een historische figuur als hoofdpersoon ten grondslag. Het publiek zal zich meer vermaakt voelen door een historische vertelling dan door een politieke rede.

Al met al zal Deutz met zijn historische vertelling tot de verbeelding van de luisteraar spreken. De redenaar trekt genoeg middelen uit de kast om zijn publiek te vermaken en bij de les te houden. Hij quote zo nu en dan Van der Werff en haalt ook een gedicht aan dat een Leidse dichter over de burgemeester schreef. Het gedicht dat Deutz hier aanhaalt is van de Leidse dichter Le Franc van Berkey, bekendstaand als een orangist, en aangesloten bij het Leidse toneelgezelschap *Veniam Pro Laude*.⁴² Het is opmerkelijk dat Deutz hier een prinsgezinde dichter aanhaalt, gezien zijn eigen politieke kleur. Le Franc van Berkey wordt geciteerd om de grootsheid van Van der Werff te onderstrepen, die kennelijk zelfs door prinsgezinden erkend wordt. Een constatering waaraan het patriottisch gedachtegoed universele legitimiteit zou kunnen ontleen.

De gekozen literaire vorm en de verschillende functies van deze literaire vormkeuze maken het mogelijk de redevoering in de traditie van de vroegmoderne oorlogsliteratuur te plaatsen.

⁴¹ Jensen & Geerdink, 2013. p.10-11.

⁴² Leemans, Johannes, & Kloek, 2013. p.278.

Hoofdstuk 2: Identiteit: dappere Hollanders & laffe Spanjaarden

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk behandel ik de identiteiten, vijandbeelden, zelfbeelden en emoties die de lofrede van Deutz, veelal middels stijlfiguren en metaforen, oproept. Hierbij is het van belang om de verschillende belanghebbenden of betrokkenen van elkaar te onderscheiden; daarom is nagegaan namens wie, over wie/wat en voor wie er werd gesproken.⁴³ De vele beschrijvingen van verschillende identiteiten en emoties die de lofrede rijk is, maken dat de lofrede goed past in de traditie van de vroegmoderne oorlogsliteratuur.

2.2 Namens Concordia et Libertate

Het genootschap Concordia et Libertate is opgericht in 1748 en huisvestte vanaf het jaar 1758 aan de Nieuwezijds Voorburgwal 323.⁴⁴ Concordia et Libertate is Latijn voor 'In Eendracht en Vrijheid'. Het genootschap organiseerde voordrachten binnen de eigen kring en maakte onderscheid tussen 'werkende leden' en 'buitengewone leden'. De eerste categorie leden verzorgde de lezingen, de tweede categorie leden vormde het publiek en was niet genoodzaakt zelf een verdere bijdrage aan bijeenkomsten te leveren.⁴⁵ Concordia et Libertate was een publieksgenootschap. Publieksgenootschappen onderscheidden zich van wetenschappelijke genootschappen die vrijwel uitsluitend bedoeld waren voor wetenschappelijk geschoolde leden; niet de professoren en regenten maakten er de dienst uit maar de vertegenwoordigers van vrije beroepen zoals artsen, advocaten, en kooplui.⁴⁶ In tegenstelling tot de elitaire opzet van een wetenschappelijk genootschap paste de egalitaire opzet van een publieksgenootschap goed bij het patriottisch gedachtegoed dat Concordia et Libertate hoog in het vaandel droeg.

⁴³ Jensen & Geerdink, 2013. p.14.

⁴⁴ Concordia in Amsterdam, Rijksmonumenten.

<http://rijksmonumenten.nl/monument/518328/concordia/amsterdam/>. Geraadpleegd op 8-4-2019.

⁴⁵ Leemans, 2013. p. 218-219.

⁴⁶ Leemans, 2013. p.218-220.

Het genootschap stond bekend als een ‘keezengezelschap’.⁴⁷ ‘Kees’ is de benaming voor een soort spitshonden. Orangisten scholden patriotten aanvankelijk uit door hen ‘keezen’ te noemen. Na verloop van tijd zijn de patriotten hun scheldnaam als een geuzennaam gaan dragen, zo werd de Keeshond uiteindelijk hun mascotte.⁴⁸

Daniel Deutz was een werkend lid van Concordia et Libertate. Deutz is in het jaar 1759 in Amsterdam geboren en rechten gaan studeren in Leiden.⁴⁹ Als student verzorgde hij verscheidene voordrachten voor het genootschap Concordia et Libertate.⁵⁰ Deutz was ook nog lid van een ander bekend Amsterdams patriottisch genootschap, genaamd Felix Meritis.⁵¹ De lofrede op P.A. van der Werff is voor hem een uitstekend middel om zijn patriottische gedachtegoed te ventileren. Deutz’ aanklacht tegen de erfelijkheid van titels, waarmee de *narratio* aanvangt, is daarvan een mooi voorbeeld. Deutz bekend:

”...dat den Naneef enigen grond kan geeven, om daarop roem te dragen, doch, zal hij deze, als ’t ware door erfenisse nagelatene eer niet bezwalken; hij moet dan ook de glinsterende voetstappen van zulken, die hem zijn voorgedaan, waardiglijk naatreden; zal de luister van zijn geslagt in hem niet worden uitgedoofd; zal hij niet tevergeefs brommen op een adellijken afkomst: hij moet dan ook in zich zelve de deugden zijner Voorvaderen doen herleeven; hij moet door zijne daade zelve betoonen van hun te zijn voortgesproeten.”⁵²

Het afstammen van een belangrijke voorouder kan volgens Deutz tot een last worden wanneer een individu te veel waarde aan zijn afkomst hecht. Als je daadwerkelijk wil voorstaan op je afkomst dan moet je volgens Deutz zelf ook de goede daden van je voorouders voortzetten. Hij pleit voor een grote mate van eigen verantwoordelijkheid voor het individu, dat volgens Deutz vrij van zijn afkomst kan zijn.

⁴⁷ Knegtmans, Peter Jan. *Professoren Van De Stad: Het Athenaeum Illustre En De Universiteit Van Amsterdam, 1632-1960*. Amsterdam University Press, 2007. p.151.

⁴⁸ Zie GTB, Lemma Kees III.

<http://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?wdb=WNT&actie=article&uitvoer=HTML&id=M031022>. geraadpleegd op 22-3-2019.

⁴⁹Album studiosorum Universiteit Leiden 1575-1812.

https://www.stamboomnederland.nl/etalage/Martine_Zoeteman_Album_studiosorum_universiteit_Leiden_1575_1812_77845/persons279.html#p13990. Geraadpleegd op 10-4-2019.

⁵⁰ Knegtmans, 2007. p.151.

⁵¹ Baar- de Weerd, 2009. p.84.

⁵² Zie bijlage 2, p.6-7, r.108-115.

Dit sluit aan bij het patriottistisch gedachtegoed waaruit volgt dat niet afkomst maar inzet bepalend zou moeten zijn voor succes.

2.3 Over nationale beelden, symbolen, helden & vijanden

In deze redevoering worden een aantal nationale beelden en symbolen gepresenteerd. Nationaal gedachtegoed is een van de meest doordringende en duurzame culturele ideologieën,⁵³ beelden en symbolen spelen hierin een belangrijke rol. Dat de hedendaagse lezer enkele beelden en symbolen die hier uiteengezet zijn zal herkennen, is het resultaat van die intense en langdurige werking van nationaal gedachtegoed⁵⁴.

Hieronder bespreek ik achtereenvolgens een beeldspraak van Deutz over vaderlandsliefde, het symbool van de Hollandse Leeuw en de metafoor van het Engelse luipaard. Deze beeldspraak en symbolen zijn slechts twee van de vele voorbeelden van nationale beelden en symbolen die de tekst rijk is. Het volgende citaat is afkomstig uit het *exordium* van de lofrede:

“En, waarlijk, zouden wij, reeds voor het uur onzer geboorte gedragen onder het harte van eenes Vaderlandsche Moeder, en dadelijk, na de inademing der Vrije Bataafsche lucht, bij het ontvangen van het Moederlijk voedzel, de edele gevoelens onzer Voorvaderen hebbende ingezogen; zouden wij de vruchten wel kunnen of mogen te onder houden van dat zaad, hetgeen wij reeds zo vroeg in onzen teederen boezem droegen?”⁵⁵

Vaderlandsliefde wordt voorgesteld als een levend en plantaardig iets, een zaad. *Tenor* in deze metafoor⁵⁶ is vaderlandsliefde waarvan ‘dat zaad’ de *vehicle* is. De *ground* van deze metafoor is dat vaderlandsliefde, een abstract en ontastbaar gevoel, als iets fysisch, ofwel tastbaar iets voorgesteld wordt. De overdracht van betekenis vindt plaats door een gevoel voor te stellen als iets tastbaars en natuurlijk dat leeft.

⁵³ Joep Leerssen, “The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey”, *Poetics Today* 21, nr. 2. 2000. p.267.

⁵⁴ N.b. deze redevoering is meer dan twee eeuwen geleden opgetekend en uitgesproken.

⁵⁵ Zie bijlage 2, p.3. r.13-18.

⁵⁶ Erica van Boven en G.J. Dorleijn, *Literair mechaniek: inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*, 2e, herz. dr.; 3e opl. 2008. dr. Bussum: Coutinho, 2003. p.188-191.

Er is voor gekozen juist dit voorbeeld van beeldspraak te behandelen omdat het representatief is voor de andere beeldspraak in de tekst. Middels deze beeldspraak en veel andere voorbeelden daarvan die in de tekst van Deutz te vinden zijn, geeft de redenaar zijn contemporaine gedachtegoed een biologische en historische inbedding. De contemporaine en politiek gekleurde boodschap in dit voorbeeld is het aanmoedigen van vaderlandsliefde. Deutz legitimeert zijn gedachtegoed door te suggereren dit zo natuurlijk is dat het bij de geboorte al in de mens aanwezig is. Daarbij haalt hij ook de ‘vrije Bataafsche lucht’ aan die suggereert dat de inwoners van de Republiek van een gemeenschappelijke voorouder afstammen.

De leeuw staat klassiek symbool voor Nederland, dit is een standaardkoppeling. De leeuw is een edel dier, ook wel de koning van het dierenrijk genoemd. Eigenschappen die we het dier toedichten zijn onder andere; strijdlustig, dapper en sterk. Brullend, met golvende manen, en gewapend met een wrekend zwaard in de ene klauw en pijlen in de andere schetst Deutz zijn leeuw:

“op dat dus de fiere Hollandsche Leeuw (al lang genoeg getergd door het Engelsche Luipaard: maar ook nu van edele gramschap brullende, zijne golvende maanen reeds schuddet en vreeslijke tanden opsteekt) gewapend in de eene klaauw met het wrekend zwaard; dat is: den onversaagden moed zijner Onderdaanen; alle onze Voorrechten en Vrijheden tegen onze trotsche en nijdige Vijanden van buiten bescherme & bevestige; maar, dat ook de Moeder der waare binnenlandsche Vrede, de Eendragt; welker zinteeken hij in den bundel der leven vastverëenigde Pylen met de andere klaauw omvat & behoedt”⁵⁷

De leeuw is ook hier een symbool voor Nederland als één natie. Op het moment dat Deutz deze redevoering uitspreekt, is het huidige Nederland echter nog de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De metafoor van het Engelse luipaard,⁵⁸ dat ‘de Hollandse leeuw’ volgens Deutz “al lang genoeg tergt” is een metafoor waarin de overdracht van betekenis plaatsvindt middels een animalisering.⁵⁹

⁵⁷ Zie bijlage 2. p.40-41, r.1086-1095.

⁵⁸ Zie bijlage 2. p.39, r.1086-1087.

⁵⁹ Erica van Boven en G.J. Dorleijn, 2003. p.191.

Een luipaard is een roofdier dat vooral 's nachts jaagt en zijn prooi geruisloos benadert alvorens hem aan te vallen. Deutz maakt hier een toespeling op de Vierde Engelse Oorlog die duurde van 1780 tot 1784⁶⁰. Zoals het voor dieren in de natuur normaal is om te jagen en elkaar te bevechten creëert Deutz hier een narratief dat legitimiteit biedt voor oorlog of opstand. Dit citaat is afkomstig uit de *peroratio* van de redevoering en is gekozen omdat het een symbool presenteert dat vandaag de dag nog steeds dominant is als het nationaal beeld. Dit symbool onderschrijft de duurzaamheid van nationaal gedachtegoed.

De verheerlijking van helden en hun oorlogsprestaties is kenmerkend voor de oorlogsliteratuur uit de vroegmoderne tijd. Daarmee onderscheidt deze zich van de 20^e-eeuwse oorlogsliteratuur die de focus verlegt naar het leed van de slachtoffers en zinloosheid van oorlog.⁶¹ Hier volgt een bespreking van de drie helden uit Deutz zijn redevoering; de Batavier, de Hollander en natuurlijk Van der Werff. Deze drie voorbeelden zijn representatief voor de lofrede, die doorspekt is met verheerlijkingen van deze drie door Deutz tot helden gemaakte figuren.

De Batavier staat in deze lofrede symbool voor 'de robuuste en moedige gemeenschappelijke voorouder'. De Bataven waren ooit in een ver verleden tegen hun onderdrukkers, de Romeinen, in opstand gekomen.⁶² Zo zouden 'hun nakomelingen' dat volgens Deutz ook moeten doen. Gelijk 'de Hollanders' in opstand kwamen tegen 'de Spanjaarden' zouden de patriotten de prinsgezinden moeten bevechten. Deze Bataafse mythe manifesteert zich op meerdere momenten in de redevoering. Zo is het volgens Deutz mogelijk vrije Bataafse lucht in te ademen, en is het grondgebied dat 'het Vaderland' beslaat vruchtbare Bataafse bodem.⁶³ De schepping van een Bataafs verleden moet als een poging gezien worden de duiding van ontwikkelingen die auteurs in hun eigen tijd boden, van een historisch en daarmee respectabel elan te voorzien.⁶⁴ In de 18^e eeuw is de Tachtigjarige Oorlog nog zo'n bron voor historische verantwoording.

⁶⁰ Jensen & Geerdink, 2013. p.151.

⁶¹ Jensen & Geerdink, 2013. p.9.

⁶² Teitler, H.C. *De Opstand Der 'Batavieren'*. Verloren, 1998. p.8.

⁶³ Zie bijlage 2. p.3-4, r.14,25.

⁶⁴ Kloek & Mijnhardt, 2001. p.215.

Deutz benadrukt hier op het einde van de *narratio* dat het Leids Ontzet de macht van de Spanjaarden in heel het gewest Holland had gebroken.

*“En, waarlijk, indien Leyden toenmaals voor het geweld der Spaansche wapenen had moeten bukken; zo was, waarschijnlijk, geheel Holland met haar verlooren geweest, en onder de magt der Spanjaarden vervallen geraakt.”*⁶⁵

Een bekend gezegde luidt: Leiden ontzet, Holland gered. De tegenstelling tussen dappere en ijvere Hollanders en de sluwe en listige Spanjaarden, waarmee het verhaal over het Leids ontzet doorspekt is, laat zien hoe vijandbeelden en zelfbeelden hand in hand met elkaar gaan. De contrastwerking benadrukt de dapperheid van ‘de Hollanders’ versus de lafheid van ‘de Spanjaarden’. Het zelfbeeld wordt gecreëerd door het af te zetten tegen het beeld van de ander.

De verheerlijking van burgemeester Van der Werff als oorlogsheld staat onomstotelijk vast. Deutz meet zijn glansrol ten tijde van het Beleg van Leiden breed uit. Zo doopt hij Van der Werff aan het eind van de *narratio* zelfs tot Vader des Vaderlands,⁶⁶ een eretitel die Willem van Oranje toekwam.

*“Wierd dan, oudtijds, aan eenen Cicero, voor het ontdekken en tegengaan van de tyrannische voorneemens van eenen Catilina, de streelende naam van Vader des Vaderlands opgedragen: Met een en hetzelfde recht, zal ook de naam van van der Werf; zo bij alle braave Leyderaaren, in’t bijzonder; als bij alle Nederlanders, in het algemeen; met den uitersten eerbied, tot in het laate Naageslacht beurtelings verwisseld worden met dien van Vader des Vaderlands.”*⁶⁷

Vermoedelijk heeft Deutz deze titel met opzet van Van Oranje willen ontvreemden, gezien Deutz zijn politieke voorkeur en de bloedband tussen de 16^e eeuwse stadhouder en de stadhouder Willem V. Deutz noemt Van Oranje niet, hij stelt dat Cicero in de Oudheid ook de naam Vader des Vaderlands opgedragen kreeg en Van der Werff met evenveel recht ook die titel toekomt. Let wel, een titel voor deze niet adellijke held van eenvoudige komaf.

⁶⁵ Zie bijlage 2. p.34 r.903-906.

⁶⁶ Zie bijlage 2. p.35, r.951.

⁶⁷ Zie bijlage 2. p.36. r.946-952.

Met deze metafoor die Van der Werff voorstelt als een adelaar benadrukt Deutz het vermogen van de burgemeester om zich aan ‘het aardse’ te onttrekken. Dit citaat is afkomstig uit de *narratio* van de lofrede.

*“Doch, van der Werf deed zich hier eerst recht kennen. Even, als de grootsche Adelaar zich, in zijne stoute vlugt, op klapwiekende vlerken, aan de Aarde, & al het Aardsche, verre onttrekt; tot de starren opstijgt, en, met een nederziend oog, al wat onder hem is, schijnt te verachten: Met even den zelfden moed; met even den zelfden afkeer voor het laage en trek naar het verheevenen, wierd deze edele deugd betrachten beziel.”*⁶⁸

De adelaar is een roofvogel die hoog kan vliegen en zijn prooi als van een verre afstand kan observeren. De overdracht van betekenis vindt hier weer plaats middels een animalisering. Door van der Werff voor te stellen als adelaar dicht Deutz hem de eigenschappen van deze roofvogel toe.

2.4 Voor Mijne Heeren

Om zijn publiek te vermaken, en vermoedelijk bij de les te houden, spreekt Deutz zijn toehoorders regelmatig direct aan.⁶⁹ Daarnaast maakt hij ook gebruik van de stijlfiguur apostrofe, een uitgesproken retorische variant van het aanspreken van het publiek waarbij de spreker zich afwendt van het eigenlijke publiek en iemand anders, die niet werkelijk aanwezig is, aanspreekt.⁷⁰ Deutz roept Van der Werff tot twee keer toe aan om zich tot zijn publiek te richten, het inzetten van een apostrofe bestempelen we vandaag de dag als onnatuurlijk en pathetisch. Zie als voorbeeld het volgende citaat uit de *narratio* van de lofrede.

*“En, hoe moet niet die bitse taal het Vaderlijke hart van U, ô van der Werf! doorsneden hebben!”*⁷¹

⁶⁸ Zie bijlage 2. p.28, r.740.

⁶⁹ Zie bijlage 2, p.17, 22, 27, 30, 35.

⁷⁰ Braet, 2007. p.108.

⁷¹ Zie bijlage 2, p.6,22, r.85-97,831-839.

Een ander middel dat Deutz gebruikt om op de emoties van het publiek in te spelen is het veelvuldig gebruik van de inclusieve wij-vorm. Met ‘wij’ bedoelt Deutz ‘ik’, de spreker, plus ‘u/jullie’ de luisteraars.

Het is een combinatie van de aanspreking van het publiek en het invoeren van de ‘ik’ van de spreker of schrijver.⁷² Er wordt met opzet ruis gecreëerd tussen de gedachten- en gevoelswereld van de spreker en het publiek, wat tot doel heeft die twee samen te laten smelten. ‘Wij-gevoelens’ werden vrijwel altijd gearticuleerd in relatie tot een vijandige zij.⁷³ De profilering van het zelfbeeld van de patriotten in dit geval berustte op de contrastwerking met de prinsgezinden.

Deutz maakt ook veel gebruik van de retorische vraag,⁷⁴ een schijnvraag omdat het antwoord al in de vraag ligt opgesloten.⁷⁵ De retorische vraag is een goed middel voor sprekers om interactie met het publiek te creëren, of dat in ieder geval te simuleren. Ook maakt Deutz gebruik van de quaestie, een reeks van meerdere al dan niet retorische vragen die door de spreker zelf beantwoord worden.⁷⁶ De eerste vraag in dit voorbeeld wordt beantwoord door de tweede vraag. Die tweede vraag is een van de vele retorische vragen die deze redevoering rijk is. Deutz doet de inhoud van de vraag teniet door de vraag als een beschuldiging te betitelen. Ook de derde en laatste vraag van deze quaestie is een retorische vraag, iedereen weet dat niemand de halfgod Hercules ooit van lafheid zal beschuldigen. Door het stellen van de laatste vraag zinspeelt Deutz op een zekere analogie tussen Hercules en Van der Werff, zoals duidelijk blijkt uit het volgende citaat uit de *argumentatio* van de lofrede.

“Wat toen mogt Hem bewoogen hebben, om zulk eene neetelige post, als die van Afgezant naar deze Landen in dien toestand van zaken waar te aanvaarden? Zal men zeggen, eene verregaande eerzucht, om als Representant van den Prins, hier alles mede te beslissen? Welke eene ongerijmde beschuldiging! Wie zal den grooten Hercules van lafheid aanklagen?”⁷⁷

⁷² Braet, 2007, p.112.

⁷³ Lotte Jensen, *Vieren van vrede: het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2016. p.13.

⁷⁴ Zie bijlage 2, p.3-4, 16-21, 26, 29-30.

⁷⁵ Braet, 2007. p.114.

⁷⁶ Braet, 2007. p.114.

⁷⁷ Zie bijlage 2, p.19, r.477-490.

Met de egalitaire opzet van een publieksgenootschap, de gebruikte beeldspraak, de aangehaalde symbolen en contrasten tussen helden en vijanden, het gebruik van de inclusieve wij-vorm het gebruik van retorisch vragen kunnen de beschreven identiteiten in de traditie van de vroegmoderne oorlogsliteratuur worden geplaatst.

Hoofdstuk 3: Herinnering

3.1 Inleiding

De pijler herinnering is hier tweeledig van aard. Zowel de herinnering aan de daden van Van der Werff in de 18^e-eeuwse context is relevant als plaats die de inhoud van de redevoering nu inneemt in het collectieve geheugen. In dit hoofdstuk wordt de politiek-historische context waarbinnen deze redevoering is verschenen kort verder geduid ter aanvulling en afsluiting van eerdere contextuele duiding. Daarnaast komt de eigentijdse boodschap die in de redevoering verweven is in dit hoofdstuk op de voorgrond te staan. De creatie van een gedeeld historisch besef door middel van rituelen, verhalen en mythes is namelijk één van de drijvende krachten achter de opkomst van het moderne nationalisme.⁷⁸ Dit toont dat oorlogsliteratuur niet alleen een bewaarplaats is van de herinnering, maar ook een waarschuwing of belofte⁷⁹ voor de toekomst in zich kan dragen. Daarom is daarna uiteengezet hoe deze twee aspecten aan bod komen in de redevoering van Deutz.

3.2 Context

In de jaren tachtig van de 18^e eeuw genieten de patriotten een zeker overwicht in het publieke debat. De orangisten zitten in het defensief en hebben ze moeite zich tegen de aanvallen van de patriotten te verdedigen.⁸⁰ Dat komt onder andere door de economische tegenspoed ten gevolge van de oorlog die de stadhouder Willem V van de Engelsen verliest.⁸¹ De in het vorige hoofdstuk genoemde symbolische vergelijking van de Hollandse leeuw die vecht tegen het Engelse luipaard is hier een voorbeeld van.

⁷⁸ Hobsbawm, 2012. p.1.

⁷⁹ Jensen & Geerdink, 2013. p.21.

⁸⁰ Leemans, 2013. p.693.

⁸¹ Jensen & Geerdink, 2013. p.151.

Met name in tijden van oorlog en bij vredesvieringen (in dit geval die van het Leids Ontzet), is een intensivering te zien van vaderlandslievende geschriften en verwijzingen naar regio-overstijgende tradities en symbolen.⁸² Zie hier de verschijning van Deutz' lofrede, uitgesproken op 30 oktober 1781, 207 jaar na dato uitgesproken vermoedelijk ter gelegenheid van een herdenking aan het Leids Ontzet gezien de maand oktober. In 1795 werd de Bataafse republiek uitgeroepen en waren de patriotten in Nederland aan de macht.⁸³ Hun heerschappij duurde tot 1806, daarna kwam de republiek in handen van Napoleon. Het genootschap Concordia et Libertate heeft bestaan tot 1825. In 1830 zou het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden ontstaan.

3.3 Het uitvinden van tradities

Het creëren van een gedeeld historisch besef door middel van rituelen, verhalen en mythes, vormt één van de drijvende krachten achter de opkomst van het moderne nationalisme.⁸⁴ Het verleden kan namelijk een interpretatiekader voor de eigen tijd bieden. In Deutz' redevoering is zo de contemporaine strijd, tussen patriotten en prinsgezinden, in een lange historische traditie waarbij de nadruk op opstands-en bevrijdingsmotieven ligt.⁸⁵ Opstand tegen de Spanjaarden, bevrijding van de bezette stad Leiden. Contrastwerking speelt hierbij een belangrijke rol. De drie belangrijkste contrastwerkingen in deze lofrede berusten op de contrasten tussen Hollanders en Spanjaarden, 'wij' en 'zij', patriotten en orangisten.

De Tachtigjarige Oorlog vormde het belangrijkste ijkpunt in de vaderlandse geschiedenis. Dat blijkt uit de talrijke verwijzingen naar deze strijd in latere teksten.⁸⁶ Een dergelijke identiteitsvormende werking gaat bijvoorbeeld ook uit van de Bataafse mythe⁸⁷. Deutz haalt in zijn lofrede zowel de Bataafse mythe als de Tachtigjarige oorlog aan.

⁸² Lotte Jensen, 2016. p.13.

⁸³ Frans Grijzenhout, N.C.F. van Sas, en W.R.E. Velema, *Het Bataafse experiment : politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013. p.17.

⁸⁴ Hobsbawm, 2012. p.1.

⁸⁵ Jensen & Geerdink, 2013. p.18.

⁸⁶ Jensen & Geerdink, 2013. p.18.

⁸⁷ Dietz, F.M. *Bataven, zeehelden en de Nederlanders van vandaag: Oude teksten voor moderne kinderen*. 2012.

Het Bataafse volk ontworstelde zich aan hun onderdrukker en worden door Deutz voorgesteld als de gemeenschappelijke voorouder van alle inwoners van de Republiek. Met de vertelling over van Van der Werff, en dan met name zijn rol in het Leids Onzet, verwijst Deutz naar de Tachtigjarige Oorlog. Tot op de dag van vandaag wordt aan die oorlog gerefereerd.⁸⁸ Dat heeft het aanspreken van collectieve gevoelens van saamhorigheid tot doel, die zouden kunnen leiden tot een opstand en uiteindelijk overwinning.

Ik heb al eerder besproken dat de lof op Van der Werff enerzijds als dekmantel diende en anderzijds als historische rechtvaardiging voor het patriottische gedachtegoed. Verhalen kunnen namelijk emoties oproepen die onze denkbeelden beïnvloeden.⁸⁹ Deutz' creëert met zijn redevoering een gedeeld historisch besef door zijn lof op Van der Werff waarin de heldendaden van de burgemeester mythische proporties aannemen.

Oorlogen worden gezien als belangrijke aanjagers van saamhorigheidsgevoel maar vredesvieringen blijken minstens zo relevant te zijn. Omdat na de beëindiging van een conflict de reflectie op de eigen positie ten opzichte van de ander loskomt.⁹⁰ De redevoering van Deutz, uitgesproken op 30 oktober van het jaar 1781, is ook hiervan een mooi voorbeeld. Deze lofrede is in feite een reflectie op de positie van Van der Werff ten opzichte van 'de onderdrukker'.

Vandaag de dag is de redevoering een interessant onderzoeksobject vanwege de plaats van haar inhoud in het collectieve geheugen. De plaats van deze redevoering op zich in het collectieve geheugen is verwaarloosbaar, er zijn vermoedelijk weinig tot geen inwoners van Nederland die van het bestaan van deze redevoering afweten⁹¹. Wel zitten er identiteiten, emoties en bijvoorbeeld symbolen in, waar in het vorige hoofdstuk enige voorbeelden van uiteengezet zijn, die in de huidige Nederlandse cultuur nog steeds dominant zijn.

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld Nederland in 1568 en Nederland nu, gepubliceerd door Forum voor Democratie. 27-10-2017. <https://www.youtube.com/watch?v=jm9S66M0bls> geraadpleegd op 29-3-2019.

⁸⁹ Hoeken en Sinkeldam, "The Role of Identification and Perception of Just Outcome in Evoking Emotions in Narrative Persuasion".

⁹⁰ Jensen, 2016. p.13.

⁹¹ Dit leid ik af uit het feit dat de redevoering tot voorkort in een archief lag en er geen eerder afschrift van het handschrift bestaat dan dat van mijn hand.

Het bevechten van de vrijheid spreekt zowel uit de Bataafsche mythe als uit de door Deutz weergegeven strijd tussen Hollanders & Spanjaarden, en bovendien uit die tussen patriotten en prinsgezinden. Deze motieven van opstand en bevrijding behoren nog steeds tot het nationaal gedachtegoed. Dit onderschrijft dat nationaal gedachtegoed een van de meest doordringende en duurzame culturele ideologieën is. Evenals het voorgenoemde en nu nog bekende symbool van de Hollandse leeuw.

3.4 Belofte & waarschuwing

Oorlogsliteratuur, en vredesvieringen evenzo zou ik stellen, zijn niet slechts bewaarplaatsen van de herinnering maar kunnen ook dienstdoen als waarschuwing of belofte voor de toekomst.⁹² En ook dit is te herkennen in de lofrede van Deutz. Bij de herinnering aan Van der Werff hoort de belofte dat Nederland ooit weer zo groots en verenigd zou kunnen zijn als in de 16e en 17e eeuw, al is deze belofte niet gestoeld op feitelijke gronden. Nederland was namelijk niet één natie ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. Bovendien was de Republiek zeer welvarend in de 16e eeuw maar die welvaart was grotendeels te danken aan de onderdrukking van vele arbeiders en slaven in andere delen van de wereld.

De lofzang op Van der Werff dient dus zowel als een belofte voor glorieherstel van de Nederlandse natie als een waarschuwing voor kwaad van buitenaf dat de binnenlandse rust zou kunnen verstoren; wederom; net als in de 16^e eeuw.

Op een kleiner tekstniveau zien we de dynamiek van waarschuwing en belofte ook haar werking doen. Deutz waarschuwt voor het ontstaan van een zwakke natuur in de mens die geen tegenspoed kent, en belooft dat het doorstaan van tegenslagen de mens een besef inboezemen van afhankelijkheid en hem nederigheid bijbrengen zal.⁹³

⁹² Jensen & Geerdink, 2013. p.21.

⁹³ Zie bijlage 2, p.10-11. r.225-234.

Besluit

In deze scriptie is de lofrede van Daniel Deutz in de traditie van vroegmoderne oorlogsliteratuur geplaatst om de functie van de lofrede te duiden. Dat is gedaan aan de hand van de drie pijlers die als fundamenteel voor het fenomeen oorlogsliteratuur worden beschouwd. Die drie pijlers zijn: vorm, identiteit en herinnering.⁹⁴ Ik heb laten zien dat de functie van de verheerlijking van Van der Werff tot doel heeft een gemeenschappelijke mythe te creëren die het egalitaire patriottische gedachtegoed legitimiteit verleent door het historisch te verankeren in de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse natie.

In de bespreking van de vorm van dit literaire werk is aandacht besteed aan de klassieke voorschriften voor de stof, ordening en stijl van een lofrede. De vele stijlmiddelen die dienen tot vergroting, dramatisering en het inspelen op emoties kenmerken deze toespraak als een politieke rede, evenals de hoge stijl en de argumentatie. De ordening en de historische vertelling sluiten juist aan bij de kenmerken van een gelegenheidsrede. Deze lofrede bevat dus zowel kenmerkende eigenschappen van een klassieke lofrede als van een politieke redevoering. Een verklaring voor de combinatie van de klassieke voorschriften voor beide soorten redevoeringen laat zich vinden in de vier belangrijkste functies van literaire vormgeving in de vroegmoderne tijd. De persuasieve functie van dit werk ligt besloten in haar vorm; een lofrede. De verhullende functie en de vermaaksfunctie houden verband met de stijl en de vertelling over Van der Werff, waarachter een politiek betoog schuilgaat. De samenbindende functie is te zien aan de vele metaforen die aanspraak maken op het collectieve geheugen van het publiek. Deze zijn in het tweede hoofdstuk uiteengezet. Een belangrijk aspect is hierbij de contrastwerking die in deze lofrede berust op de contrasten tussen Hollanders en Spanjaarden, tussen het inclusieve 'wij' en de tegenhanger daarvan: 'zij', tussen de patriotten en de prinsgezinden.

⁹⁴ Jensen & Geerdink, 2013. p.8.

De verheerlijking van de historische figuur Van der Werf in deze 18^e-eeuwse lofrede dient om politieke ideeën te verspreiden en verantwoorden. In deze scriptie heb ik inzichtelijk gemaakt hoe de lofrede van Deutz functioneert als literatuur met een identiteitsvormende werking die in de traditie van vroegmoderne oorlogsliteratuur te plaatsen is.

Oorlogsliteratuur en vredesvieringen zijn niet slechts bewaarplaatsen van de herinnering, ze kunnen ook dienstdoen als waarschuwing of belofte voor de toekomst.⁹⁵ Zo belooft Deutz in zijn toehoorders dat Nederland ooit weer zo groots en verenigd zou kunnen zijn als in de 16^e en 17^e eeuw, al is deze belofte niet gestoeld op feitelijke gronden. Deutz zijn beroep op een gemeenschappelijke gedeelde mythe ter verwezenlijking van politieke doeleinden, is te zien als een vormend mechanisme waarvan ook bij modern nationalisme sprake is. Een duidelijk recent voorbeeld hiervan is de verkiezingswinst van Forum voor Democratie in Nederland, zo stelt Maarten Paulusse in de Volkstrant:

“Baudets epos over een door de linkse elite en migranten verwoeste superieure boreale cultuur heeft weinig raakvlakken met de werkelijkheid, maar de stelligheid slaat aan. Hij trekt er volle zalen mee en de bezoekers zijn laaiend enthousiast, zelfs al zijn ze niet bekend met alle beeldspraak en verwijzingen. Dat komt omdat het de drie basiselementen voor een aangrijpend verhaal bevat: het verklaart waar we vandaan komen (de superieure cultuur), waar we nu staan (de ondergang) en waar we heen gaan (de wederopstanding).”⁹⁶

⁹⁵ Jensen & Geerdink, 2013. p.21.

⁹⁶ Paulusse, M. Linkse politici, neem ons ook eens mee met een wervend verhaal. Volkskrant 28-3-2019.

Discussie

Eventueel vervolgonderzoek zou een wetenschappelijk verantwoorde editie van het afschrift van de lofrede van Deutz mogelijk maken. Daarbij zou een verdere inventarisatie van het archief van Concordia et Libertate⁹⁷ tot een recenter en wellicht breder beeld van het genootschap kunnen leiden. Ook kan zo misschien aangetoond worden of het handschrift dat in deze scriptie centraal gestaan heeft ook daadwerkelijk aan Deutz toebehoort of aan iemand anders. Overigens wil ik ervoor zorgen dat deze redevoering van Deutz, of in ieder geval een kopie daarvan, in het Amsterdamse archief van Concordia et Libertate bewaard zal worden.

⁹⁷ Stadsarchief Amsterdam, <https://archieff.amsterdam/inventarissen/overzicht/9.nl.html>. Geraadpleegd op 8-4-2019.

Geraadpleegde Literatuur

Album Studiosorum Universiteit Leiden 1575-1812.

https://www.stamboomnederland.nl/etalage/Martine_Zoeteman_Album_studiosorum_universiteit_Leiden_1575_1812_77845/persons279.html#p13990.

Baar-de Weerd, Claudette. *Uw sekse en de onze : vrouwen en genootschappen in Nederland en in de ons omringende landen (1750-ca. 1810)*. Hilversum: Verloren, 2009.

Blaak, J. *Geletterde levens: Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2004.

Boven, Erica van, en G.J. Dorleijn. *Literair mechaniek : inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. 2e, herz. dr.; 3e opl. 2008. dr. Bussum: Coutinho, 2003.

Braet, Antoine. *Retorische kritiek : overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: SDU, 2007.

Deutz, Daniel. "Lofreede van Pieter Adriaansz. van der Werff, Raad en Burgemeester der stad Leyden", z.d. LB 2250. Stadsarchief Leiden.

Dietz, F.M. *Bataven, zeehelden en de Nederlanders van vandaag: Oude teksten voor moderne kinderen*. 2012.

Geïntegreerde Taalbank, Lemma Kees III.

<http://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?wdb=WNT&actie=article&uitvoer=HTML&id=M031022>.

Grijzenhout, Frans, N.C.F. van Sas, en W.R.E. Velema. *Het Bataafse experiment : politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013.

Hobsbawm, E. "Introduction: Inventing Traditions". In *The Invention of Tradition*, onder redactie van Eric Hobsbawm en Terence Ranger, 1–14. Canto Classics. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107295636.001>.

Hoeken, H., Sinkeldam, J. "The Role of Identification and Perception of Just Outcome in Evoking Emotions in Narrative Persuasion". *Journal of Communication* 64, nr. 5 (2014): 935–55. <https://doi.org/10.1111/jcom.12114>.

Jensen, L. *Vieren van vrede : het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2016.

Jensen, L., en N. Geerdink. *Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd : vorm, identiteit en herinnering*. Hilversum: Verloren, 2013.

Kloek, J., Mijnhardt, W. *1800: Blauwdrukken voor een samenleving (Nederlandse cultuur in Europese context, 2)*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001.

Knegtmans, P. J. *Professoren Van De Stad: Het Athenaeum Illustre En De Universiteit Van Amsterdam, 1632-1960*. Amsterdam University Press, 2007.

Leeman, A.D., en Antoine Braet. *Klassieke retorica : haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987.

Leemans, Inger, G.J. Johannes, en J.J. Kloek. *Worm en donder : geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek*. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur ; [dl. 4]. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2013.

Leerssen, Joep. "The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey". *Poetics Today* 21, nr. 2 (2000): 267–92.

Mijnhardt, W.W. *Tot heil van 't menschedom : culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen ; 24. Amsterdam: Rodopi, 1988.

Paulusse, M. *Linkse politici, neem ons ook eens mee met een wervend verhaal*. Volkskrant 28-3-2019.

Rijksmonumenten, Concordia in Amsterdam.

<http://rijksmonumenten.nl/monument/518328/concordia/amsterdam/>.

Stadsarchief Amsterdam, archief Concordia et Libertate.

<https://archieff.amsterdam/inventarissen/overzicht/9.nl.html>.

Teitler, H.C. *De Opstand Der 'Batavieren'*. Hilversum: Verloren, 1998.

Bijlagen

Bijlage 1: Scan van het voorblad van het handschrift van de lofrede op P.A. van der Werff van Daniel Deutz. Archiefnr. LB 2250. Stadsarchief Leiden.

Bijlage 2: Transcriptie van het handschrift van de lofrede op P.A. van der Werff van Daniel Deutz.